

Prejeto: 13. 8. 2024
1.01 izvirni znanstveni članek

Nemanja Dević¹

Srbija na istorijskoj prekretnici 1944: slom monarhista i pobeda komunističkih snaga

Izvleček

Srbija se je sredi leta 1944 znašla na zgodovinski prelomnici. Odločitev zaveznikov, da podprejo komunistično stran, je pripomogla k izidu večletne državljanske vojne in omogočila komunistom prevzem oblasti v državi. Partizanske sile, ki so iz Bosne in Črne gore prodrle v Srbijo, so uspele dotlej prevladujočemu četniškemu gibanju zadati več velikih porazov. Vmes so se krepile tudi lokalne partizanske sile, ki so iz gverilskih odredov po zgledu drugih delov države prerasle v divizije in korpuse NOVJ. Končno jim je septembra 1944 na pomoč priskočila Rdeča armada, ki je pospešila osvoboditev in ključno prispevala k izgonu nemških okupacijskih sil. V prispevku želimo na podlagi obstoječe literature in arhivskih virov podati pregled razmer v Srbiji poleti in jeseni 1944 ter izpostaviti ključne dejavnike, ki so pripeljali do partizanskega prevzema oblasti.

1 Dr. Nemanja Dević, znanstveni sodelavec, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd RS – 11000, nemanjadevic4@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0388-684X.

KLJUČNE BESEDE: *Srbija, druga svetovna vojna, leto 1944, četniki, partizani*

Abstract

In mid-1944, Serbia was at a historic turning point. The Allies' decision to support the communist side influenced the outcome of the years-long civil war and enabled the communists to take over the state. The previously dominant Chetnik movement suffered a number of major defeats at the hands of Partisan forces penetrating Serbia from Bosnia and Montenegro. Meanwhile, local Partisan forces strengthened; following the example of other parts of the country, guerrilla detachments evolved into divisions and corps of the Yugoslav National Liberation Army. Finally, in September 1944, the Red Army came to their aid, accelerating the liberation and making a key contribution to the expulsion of German occupying forces. Based on existing literature and archival sources, the paper aims to provide an overview of the situation in Serbia in the summer and autumn of 1944 and to highlight key factors leading to the Partisan takeover.

KEYWORDS: *Serbia, Second World War, 1944, Chetniks, Partisans*

Uvod

Proleće 1944. donelo je promene na ratištima Evrope u korist antifašističke koalicije. Angloameričke snage uspele su da pređu u ofanzivu u Italiji i 4. juna zauzmu Rim. Dva dana kasnije odigrao se i „Dan D“ u Normandiji, iskrcavanje savezničkih jedinica i otvaranje Zapadnog fronta. Istog meseca desilo se napredovanje Crvene armije na Istočnom frontu: operacijom „Bagration“ njihove snage su oslobodile Belorusiju i krenule dublje u Evropu, prema Poljskoj. Saveznici su tako stekli prednost i na moru i u vazduhu i na kopnu; bilo je jasno da se Hitlerova imperija ruši i da osvitom proleća dolazi i novo doba.²

Operacije savezničkih armija značajno su doprinele raspletu događaja na Balkanu. Zapadni saveznici, koji su još od jeseni 1943. u Jugoslaviji „zaigrali“ na kartu partizanskog pokreta i njegovog lidera Josipa Broza Tita, izdašnom pomoći uspeali su da ga nametnu kao nezaobilazni faktor u budućim planovima o uređenju zemlje. Kako je zaključio S. Pavlovic „Čerčil je *prihvatio da Tito bude najuticajnija ličnost u posleratnoj Jugoslaviji, ali je želeo da sačuva monarhiju*“, jer je smatrao da tako može da ostvari „*svođenje Titovog komunizma u razumne okvire i obezbeđenje britanskih interesa*“.³

Za nešto više od godinu dana, od jeseni 1943. do kraja 1944, Zapadni saveznici su snabdeli Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ) sa čak 100.000 pušaka, 50.000 puškomitraljeza i automata, 138 minobacača i 324.000 odgovarajućih mina, 9.750.000 okvira municije za streljačko oružje, 700 radio-stanica. U drugoj fazi obezbedili su im i moćno artilje-

2 Maks Hejstings, *Pakao: Svet u ratu 1939–1945*, knjiga 2 (Beograd: Laguna, 2013), 197–210, 220–25.

3 Stevan K. Pavlovic, *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Beograd: Klio, 2008), 221–22.

rijsko oružje, tenkove, oklopna vozila, avione – presudne za operacije vođene tokom 1945. Pored naoružanja, pobrinuli su se i za njihovo snabdevanje drugim vojnim materijalom, koji je uključivao i 170.000 uniformi i 260.000 pari čizama. Bili su to, za kratko vreme, moćni kontingenti pomoći koji su preporučili gerilski partizanski pokret. Od marta 1944, pošto je u Titov Vrhovni štab stigla i prva sovjetska vojna misija, počela je da stiže i izdašna sovjetska vojna pomoć.⁴

Snabdevanje partizanskih jedinica posebno je imalo značaj pred početak bitke za Srbiju, iz koje su komunisti 1941. bili izgnani i u kojoj je do tada dominirao monarhistički Ravnogorski pokret – četnici generala Dragoljuba Draže Mihailovića. Neka vrsta partizanske enklave opstala je jedino u južnoj Srbiji. No direktna vojna pomoć partizanima u Srbiji počela je da stiže kasnije u odnosu na druge delove Jugoslavije. Josip Broz Tito odredio je februara 1944. za savezničkog delegata pri Glavnom štabu za Srbiju britanskog majora Džona Henikera Mejdžora. Njegova ovlašćenja svodila su se, po Brozovom tumačenju, na tri segmenta: održavanje veze i prikupljanje informacija, „*u vezi sa time vi ćete njemu davati obaveštenja koja su korisna za zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika*“; organizaciju snabdevanja partizanskih jedinica u Srbiji, „*u tome cilju on se opunomoćuje da u savetovanju s vama predloži mesta za bacanje materijala kao i potrebu za slanje posebnih lokalnih misija na pojedina mesta*“; koordinaciju ciljeva za bombardovanje savezničke avijacije. „*Sve vaše želje u pogledu pomoći savezničkog vazduhoplovstva on će dostavljati Savezničkoj misiji pri Vrhovnom štabu koja će vašu želju saopštiti Vrhovnom štabu.*

4 Nemanja Dević, *Za partiju i Tita: partizanski pokret u Srbiji 1941–1944* (Beograd: Službeni glasnik, 2020), 499.

*Vrhovni štab pak će odlučiti da li će predložiti cilj da se bombarduje s obzirom na opštu vojnu situaciju u Jugoslaviji.*⁵

Mejdžor je kasnio sa iskrcavanjem u Srbiji (spustio se padobranom u okolinu Vranja, na jug Srbije, tek u aprilu 1944), pa je tako došlo i do prolongiranja izvršenja naredbe. Ubrzo je uspostavljena koordinacija dve komande: partizanska strana je u mnogim slučajevima označavala ciljeve savezničkog bombardovanja, nakon čega bi njene jedinice napadima „izvršile pritisak na pomenuta mesta“. Paketi sa oružjem bacani su u prvoj fazi uglavnom na tlu južne Srbije, gde su partizani bili suvereni; prva velika pošiljka stigla je u maju 1944. na padinama Radan planine. Stizao je i preko potrebni sanitetski materijal, a sa aerodroma u Kosančiću započela je i evakuacija partizanskih ranjenika, koji su avionima prebacivani u savezničke baze u Italiji. Pred opremljenom partizanskom vojskom pripadnici rivalske organizacije osećali su se inferiorno i može se reći da je već tada došlo do preokreta u tokovima građanskog rata. Njihov utisak, nakon prvih borbi u Srbiji u leto 1944, najbolje je sažeo jedan oficir Jugoslovenske Vojske u Otadžbini i u Zagradu (JVuO): „*Naš čovek je mrdao glavom i glasno mislio: 'Za nas naši komunisti ništa ne znače. Ali se boriti protiv engleskih magacina, nemoguće je'*“⁶

Na diplomatskom planu, pritisci koji je Čerčil činio na kralja Petra Drugog Karađorđevića i emigrantsku vladu u Londonu počeli su da daju rezultate: najpre je raspuštena vlada B. Purića (čiji je ministar vojni bio general Draža Mihailović), a 1. juna za mandataru nove vlade određen je Ivan Šubašić, za kojeg se verovalo da će postići sporazum sa Brozom. Zaista, sporazum Tito–Šubašić postignut je na Visu svega dve nedelje kasnije. Prema njegovim odredbama, nova vlada, u koju su uključeni

5 Državni arhiv Srbije (DAS), Ž-23, GŠS, 135.

6 *Knjiga o Draži*, tom 2 (Vindzor: Srpska narodna odbrana, 1956), 211.

i predstavnici Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), trebalo je da javno oda priznanje partizanskoj borbi, te osudi sve one koje su pomagali okupatora, među koje su ubrajali i Mihailovićeju JVuO. Komandant Titu konkurentske vojske bio je od tada korak po korak marginalizovan.⁷

Partizani dolaze

U trenutku kada se ratu nazirao kraj, vođstvo partizanskog pokreta steklo je utisak da je nastupilo i vreme za novu ofanzivu i prenošenje borbi na teritoriju Srbije, ključne zemlje za pobedu u ratu. Diplomatske uspehe trebalo je krunisati i vojnim. U tu svrhu, najpre je krajem juna na Visu, gde su okupljeni ostaci nekadašnjeg Pokrajinskog komiteta (PK) Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i Glavnog štaba za Srbiju, izvršena njihova reorganizacija i popunjavanje novim članovima. Sekretar PK ostao je Blagoje Nešković, a za novog načelnika Glavnog štaba za Srbiju imenovan je general-lajtant Konstantin Koča Popović. Svi odgovorni za rad u Srbiji dobili su jasna ovlašćenja, zone odgovornosti i zadatke od Vrhovnog štaba. Prednost u donošenju odluka nad vojnim štabovima su imala politička tela KPJ, iznad svih PK KPJ i Nešković.⁸

Prva grupa rukovodilaca upućena je u Srbiju avionom 9. jula. Krajnja „stanica“ bila je Jablanica, uporište pokreta na jugu Srbije iz kojeg je trebalo razviti aktivnosti u više pravaca. Pred polazak, Slobodan Penezić je u svoju beležnicu zapisao šta je po njegovom mišljenju bio glavni cilj prenošenja žarišta

7 Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945* (Beograd: Rad, 1983), 160.

8 Venceslav Glišić i Gojko Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945* (Beograd: Subnor-Institut za savremenu istoriju, 1994), 232–36.

borbe u Srbiju: „*Narod je dosta raspoložen za nas, ali je reakcija takođe jaka. Nju moramo slomiti. Mi ćemo u ovome uspeti a to smo obećali i maršalu Titu.*“⁹ Uspešno su sleteli na improvizovani aerodrom, gde ih je čekao deo rukovodstva koje je ostalo u zemlji, na čelu sa Petrom Stambolićem. Već sledeće noći (10/11. jula) na aerodrom u Kosančiću spustila se i druga grupa, sa novoimenovanim komandantom Glavnog štaba za Srbiju. Simbolično, prevozili su ih jedan engleski i jedan ruski avion.¹⁰

Kakvo stanje su Koča Popović i njegovi saradnici zatekli u južnoj Srbiji? Od januara do marta 1944, usled priliva novog ljudstva i reorganizacije jedinica, u ovoj zoni bilo je formirano pet partizanskih brigada. Pre dolaska novog Glavnog štaba nastalo ih je još 10, svaka sa snagom od 300 do 700 ljudi. Jasna promena savezničke politike i podrška partizanima, ofanzivna strategija komunista, ali i mobilizacija sa kojom su započeli na teritorijama koje su kontrolisali, bili su glavni činioci za tako nagao porast ljudstva. Na teritoriji Leskovačkog okruga koju su kontrolisali partizani organizovani su i izbori za Narodno-oslobodilačke odbore (NOO), kao nove organe vlasti. Posle 1941, ovo je bio njihov prvi veliki uspon. Po instrukciji koju je Tito uputio PK KPJ za Srbiju, na njihovom autoritetu je trebalo posebno raditi: „*Učinite sve, da bi srpske narodne mase na svom sopstvenom iskustvu uvidele razliku između istinski demokratskih organa narodno-oslobodilačke vlasti i vlasti u staroj Jugoslaviji ili Mihailovićevih odbora.*“¹¹ Pozadina je organizovana besprekorno: kako propaganda i rad „po ženskoj liniji“, tako i intendantura i sanitet. Delovalo je kao da nastaje neka nova partizanska „Užička republika“, samo što joj je sada sedište bilo kraj Leskovca.

9 Slobodan Penezić, *Pisma bez kurira* (Beograd: Večernje Novosti, 2018), 25.

10 Vojni arhiv (VA), NOVJ, 1042-1-9; Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (Beograd: Rad, 1989), 219.

11 DAS, Đ-2, PKS, 619.

Tokom maja i juna 1944. na istom prostoru izvršena je reorganizacija partizanskih jedinica i od postojećih brigada formirano je pet divizija: 21. – 25. srpska divizija NOVJ. Svaka je bila jačine od oko 2.000 do 3.000 ljudi, a njihova ukupna snaga procenjivala se na 10.000 boraca. Koča Popović je smatrao da je vojna organizacija ovih jedinica zadovoljavajuća, ali da im ipak nedostaje politička čvrstina kakvu je posedovala NOVJ u Bosni. Zato je tražio od Vrhovnog štaba da mu pošalje 50 političkih rukovodilaca koji bi podigli ubojitost ovih snaga.¹²

Ove jedinice su se od formiranja kalile kroz borbe protiv JVuO (*„smatrali smo za najvažnije da se prvo obračunamo sa četničkim snagama pred nama“*) i manjim napadima na okupatora. Sredinom juna obaveštajne strukture kolaboracionističke vlade u Leskovačkom okrugu mogle su da zaključe *„da samo po gradovima i većim sreskim mestima postoji legalna vlast“*.¹³ Odolevale su svim napadima i širile borbene zone po južnoj Srbiji. S druge strane, korpusi JVuO generala Mihailovića našli su se u stalnoj defanzivi. *„Partizani su za vrlo kratko vreme bili tako naoružani i opremljeni, da im zaista nismo mogli ništa, iako smo brojno bili mnogo jači“*, zapisao je i na ovom terenu jedan od oficira JVuO.¹⁴

U takvoj situaciji, general Draža Mihailović bio je prinuđen da brzo donosi odluke: već početkom juna po njegovom naređenju stvorene su od probranog ljudstva jurišne brigade JVuO, a sredinom meseca biće formirane i grupe jurišnih korpusa, koje će poneti glavni teret borbe sa partizanima. Uzalud je bilo što je čitava Srbija premrežena njegovom organizacijom i što se, i po partizanskim izvorima, činilo da je ona monarhistički i nacionalno raspoložena. Akutni problem nedostatka

¹² VA, NOVJ, 181-6-13/1.

¹³ Istorijski arhiv Beograda (IAB), UGB, SP-IV-141-A.

¹⁴ *Knjiga o Draži*, knjiga 2, 113-15.

naoružanja i municije proistekao iz odsustva pomoći zapadnih saveznika, vodio je neke oficire ove vojske u sumnjive kombinacije: u kontakte i saradnju, posredno i neposredno, sa srpskim kolaboracionistima, ali i sa okupatorskim jedinicama.

Letnji dani 1944. ispunjeni marševima i pregrupisavanjima velikih vojski zaista su ostavljali utisak da predstoji sudbonosna bitka za Srbiju. Od 10. jula 1944. započela je i realizacija nemačke operacije *Triumpf*, po zamisli komandanta Jugoistoka generala Felbera (na koju su se kasnije nadovezali i poduhvati *Hallali* i *Kehraus*), u kojoj je partizanske divizije iz južne Srbije trebalo potisnuti u planine i tu ih razbiti, te ponovo uspostaviti kontrolu nad strateški važnim prostorom kojim bi se izvlačile njihove snage iz Grčke.¹⁵

U prvoj fazi, od 5. jula, otpočele su borbe sa JVuO; u napadu se posebno isticala elitna 4. grupa jurišnih korpusa pod komandom majora Dragoslava Račića, koja je na pravcu svog nastupanja uspjela da očisti šire područje planine Kopaonik i potisne partizansku 21. diviziju preko reke Toplice. Od 15. jula borbe su se prenele na desnu obalu reke i na partizanska uporišta u Jablanici.¹⁶ Pet dana kasnije u borbu se uključio i kolaboracionistički Srpski dobrovoljački korpus, pomognut nemačkim tenkovskim jedinicama, i krenuo u „čišćenje“ Jablanice. I ovde su u prvim borbama trijumfovale antikomunističke snage. Dvadeset drugu diviziju napale su jake bugarske jedinice, uz podršku njihove artiljerije i avijacije. Potisnuta je do albanskih sela, gde je doživela velike gubitke. Ostale tri partizanske divizije koje su se našle „pod vatrom“ (21, 24, 25) bile su takođe prinuđene na povlačenje.¹⁷

15 Mirjana Zorić, „Bitka za Srbiju 1944. godine,“ *Vojno delo* (jesen 2014): 309–10.

16 Ibid.

17 Živojin Nikolić, *Dvadeset druga srpska divizija* (Beograd: Vojnoizdavački

U dramatičnim momentima, dok je bio opkoljen i svakodnevno trpeo gubitke, a pribojavajući se poraza, Koča Popović je radiogramom od Vrhovnog štaba urgentno zahtevao „*upad jakih snaga u Srbiju sa zapada*“, te „*hitno dejstvo savezničke avijacije na Leskovac, Vranje i Prištinu*“.¹⁸ Tito mu je odgovorio oštro, naređujući hitan povratak i zauzimanje položaja na Kopaoniku, kojim bi olakšao prodor Operativne grupe divizija NOVJ iz Sandžaka i Crne Gore. Zaista, Popović je sa divizijama pod svojom komandom, uprkos njihovom lošem stanju, već 28. jula krenuo u protivudar. S druge strane, Broz je 25. jula uputio direktivu i Peku Dapčeviću da sa Operativnom grupom odmah krene prema Srbiji i pomogne im.

Pristupilo se i novoj taktici koja je podrazumevala da se iz više pravaca izvrše prodori u Srbiju primenom marš-manevara, a izbegavajući dugotrajne borbe u graničnom pojasu i duž važnijih komunikacija u dolinama Južne Morave, Zapadne Morave i Ibra.¹⁹ Uz primenu takve taktike, izbegavao se sudar sa nadmoćnijim nemačkim snagama (krajem jula 1944. bilo je jasno da je pitanje vremena kada će se sa njima obračunati Crvena armija), a razbijale jedinice konkurentske JVuO, koja je stajala i kao glavni protivnik u izvođenju revolucije. Već 7. avgusta, nakon krvavih borbi sa četnicima Dragoslava Račića, jedinice Peka Dapčevića ovladale su i Kopaonikom kao ključnom strateškom tačkom, čime su se stvorili uslovi za proboj u Toplicu i izbijanje partizanskih jedinica u sliv tri Morave.²⁰

Pokazalo se da su nova snaga i pojačanje, odavno pripremani za odsudnu bitku sa „četnicima“ kao glavnim ne-

zavod, 1972), 148–59; Milivoje Perović, *Južna Srbija* (Beograd: Nolit, 1961), 407.

18 VA, NOVJ, 184-1-36/6; DAS, Đ-2, PKS, 626.

19 Petar Višnjić, *Bitka za Srbiju* (Beograd: Beogradska knjiga, 1984), 31.

20 Višnjić, „Oslobođenje Srbije 1944. godine,“ *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1995): 103; Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 311–12.

prijateljem, ojačali inicijativu partizanskih jedinica i uzdrмали pozicije JVuO u Srbiji. Situacija u zemlji se ubrzano menjala u korist partizana i komunista. Od 7. do 10. avgusta vodile su se borbe za teritorije koje su bile pod kontrolom ravnogoraca; u njima je Operativna grupa takođe izvojevala pobjedu, zaposela varoši i naterala JVuO u povlačenje.²¹ Tu je došlo i do prvog susreta – spajanja boraca Operativne grupe sa partizanskim jedinicama iz južne Srbije, što je pojačalo značaj i efekat celog poduhvata.

Rasplet u južnoj i istočnoj Srbiji

Dolazak Operativne grupe divizija NOVJ u južnu Srbiju nije značio samo susret „braće po oružju“ iz Bosne, Crne Gore i Srbije – bio je to i sudar dva sveta iz oblasti u kojima su okupacija i građanski rat imali sasvim drugačije karakteristike. Borci Peka Dapčevića bili su i vojno i politički prekaljeni, spremni za bespoštednu borbu protiv svakog koga bi partija obeležila kao neprijatelja. I njihov komandant bio je još pre rata „profesionalni revolucionar“: od svoje 20. godine član KPJ, prva ratna iskustva stekao je od 1937. u Španiji. Iz Španskog rata doneo je tri rane, čin kapetana republikanske armije, ali i svojevršno političko iskustvo. Od ustanka 1941. bio je jedan od vodećih partizanskih komandanata u Crnoj Gori. Do 31. godine, koliko je imao kada je sa svojim jedinicama stigao u Srbiju, u liku Peka Dapčevića kao da se spojilo nekoliko života; pohod na Krajinu, bitka na Neretvi, bitka na Sutjesci, povratak u Crnu Goru i borbe u njoj protiv Nemaca i četnika, dolazak na čelo Operativne grupe divizija u julu 1944. Bez sumnje, slični su

21 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

bili i njegovi saradnici.²² Razliku između tih i domaćih snaga iste vojske uočavali su i sami komunisti. U odnosu na krajiške i crnogorske jedinice, brigade iz Srbije i dalje su, kako zapaža Dobrica Ćosić, izgledali kao „partizanija“.²³

Na drugoj strani, stajalo je srbijansko selo, čiji su ljudi još uvek negovali konzervativne vrednosti. U njihovim krajevima nije bilo mnogo partizana; dominirao je Ravnogorski pokret, čiju su sudbinu i oni delili, ali bez previše političkih ideala: u završnici ratne drame najvažnije je bilo sačuvati kuću i glavu na ramenima. Njih su tog leta 1944. od okupacije više pogađale podele iz građanskog rata, a prema partizanskoj vojsci koja je dolazila iz dalekih, krševitih predela, gajili su strah i nepoverenje. Pred njihov dolazak, mnogi su i pobjegli od svojih kuća. To je primetio i major Relja Lukić, politički komesar 6. istočnobosanske brigade (iz okvira Dapčevićeve jedinice), kada je sa jedinicom stupio na tlo Srbije: „*Odmah se osjetio jak uticaj Nedića i četnika*“. Partijska propaganda o velikosrpskom hegemonu bila je prisutna u toj meri da je komesar ocenjivao da neprijateljski duh dominira i kod običnih seljaka: „*Ovo se mogu nazvati većinom srednji seljaci i kulaci koji, što je karakteristično, ne vide veliku razliku između naših jedinica NO vojske i četnika, jer ima seljaka koji kažu: 'ja bi i tebe sakrio i četnika kad bi bio u opasnosti jer ste i vi Srbi', iz čega se vidi da je kod njih velikosrpski šovinizam do krajnosti.*“ Zato je na tom terenu trebalo započeti sa temeljnim političkim radom.²⁴

Izvori pokazuju da strah seljaka od dolazeće komunističke vojske nije bio iracionalan. U mnogim mestima zabeleženi su

22 *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1 (Beograd: Mladost, 1975), 180–81.

23 Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremen: razgovori sa Dobricom Ćosićem* (Beograd: Filip Višnjić, 1989), 20.

24 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije*, tom 1, knjiga 9 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1955), 390–95.

prestupi i pojave represije prema stanovništvu koje je okarakterisano prosto kao „četničko“.²⁵ Zato je Glavni štab za Srbiju izdao nekoliko oštrih naredbi u cilju suzbijanja prestupa.²⁶

Pred ulazak u drugu fazu bitke za Srbiju, partizanskom vođstvu bila je potrebna disciplinovana armija, koja će biti sposobna da se vojno i politički postavi ne kao smena postojeće vlasti, već kao njena alternativa i revolucionarna zamena. Jedno od naređenja štaba 25. divizije iz tog doba, upućeno njenim brigadama, potcrtavalo je potrebu izgradnje nove vojske, koja bi se razlikovala ne samo od JVuO već i od ranije partizanske gerile. Donosila su se pravila kojim je uređen njen izgled i vojničko držanje (uz insistiranje da se nose kape sa petokrakama, uniforme umesto narodnih odela, a oprema u skladu sa vojničkim propisima, poboljšavanje higijene i češće postrojavanje i provere od strane rukovodilaca), hijerarhija (kroz novo oslovljavanje i vojnički pozdrav, te isticanje činova i obeležja rukovodilaca), marš (uz zabranu izostajanja i izlaženja van stroja, zabranu pušenja noću) itd.²⁷

Već 15. avgusta započela je kontraofanziva NOVJ u južnoj Srbiji. Prema naređenju Glavnog štaba NOV i PO za Srbiju, divizije pod njenom komandom napadale su na sledećem pravcu: 21. divizija je napadala ciljeve i komunikacije u Toplici na području Prokuplje–Kuršumlija; 22. divizija dejstvovala je po komunikaciji Vranje–Kumanovo i vršila pritisak na tamošnje okupatorske garnizone; 24. divizija je napadala Lebane, „čistila zaostale četnike“ i potom „što jače“ delovala na rušenju komunikacija Leskovac–Vranje i Leskovac–Lebane; 25. divizija je trebalo da se probije do Sokobanje, gde bi se povezala sa 23.

25 DAS, Đ-14, OKL, 85; Đ-2, PKS, 645, 646; VA, NOVJ, 1080-1-1.

26 VA, NOVJ, 1040-1-3; 1040-1-5.

27 VA, NOVJ, 1067-8-1/6.

divizijom i sa njom napadala neprijateljske garnizone, šireći slobodnu teritoriju i razbijajući „četničke bande“.²⁸

Međutim, kada su od Glavnog štaba definisani opšti zadaci ofanzive NOVJ, u prvi red je jasno stavljena borba protiv suparnika u građanskom ratu: „*Zadaci: razbijanje četnika kao osnovno, proširivanje i učvršćivanje slobodne teritorije, mobilizacija, stvaranje novih brigada i odreda, dejstvo na komunikacije i garnizone, budno pratiti bugarske pokrete zbog eventualnog njihovog odlaska radi brze i energične intervencije.*“ Upadljivo, nijednom rečju nisu bile pomenute borbe protiv nemačkog okupatora.²⁹

Napredovanje se osetilo već tokom prve noći ofanzive: izvršeni su demonstrativni napadi na Prokuplje i Kuršumliju, uz masovno rušenje komunikacija oko ovih gradova. Posebno su bili učestali napadi na pruge i železnička postrojenja: u plimi partizanskih aktivnosti uništeno je osam železničkih stanica, više od 10 železničkih kompozicija, tri železnička mosta dignuta su u vazduh. Samo na vitalnoj komunikaciji, pruži Niš–Skoplje, pruga je bila presečena na 80 mesta, a saobraćaj obustavljen za ukupno 18 dana.³⁰ Uspostavljene su slobodne zone u koje okupator više nije zalazio i u kojima je u kontinuitetu, kao u užičkom kraju 1941, funkcionisala partizanska vlast u punom kapacitetu. U njima je započela i masovna mobilizacija vojnih obveznika uzrasta 18–35 godina. „*Narod u čitavom okrugu gleda u nama veliku silu, smatra nas kao državu a sve naše organizacije kao državne ustanove*“, stajalo je u zaključku avgustovskog izveštaja Okružni komitet KPJ Vranje.³¹

Predstojništvo policije iz Leskovca je 18. avgusta centrali u Beogradu uputilo izveštaj na osnovu kojeg se moglo za-

28 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

29 VA, NOVJ, 184-1/1-39.

30 DAS, Ž-23, f. 64, Pregled operacija NOV i PO Srbije 15. 7.–15. 8. 1944.

31 DAS, Đ-2, PKS, 646.

ključiti da se bitka na tom prostoru bliži kraju. U gradu su ostale samo Srpske državne straže (SDS), Srpski dobrovoljački korpus (SDK), Bugari i „*nešto malo nemačkih tehničkih trupa*“. Svim okolnim selima i varošicama dominirali su partizani, ugrožavajući pritom i sam centar okruga. „*Možemo muški konstatovati, da je akcija na suzbijanju komunističko-partizanskih snaga pretrpela neuspeh*“, stajalo je u zaključku izveštaja.³² Istog datuma kada je ovaj izveštaj upućen u Beograd, partizanske snage izvršile su napad i na Lebane. Borbe u varoši trajale su cele noći, ali su bugarske snage i SDK uspele da se održe. Ne zadugo, jer su ih već 20. avgusta jedinice 24. divizije potisnule i oslobodile i ovo mesto.³³ I akcija krajem avgusta i početkom septembra u jugoistočnoj Srbiji dala je plodova: 2. septembra oslobođen je Svrljig, a 4. septembra i Knjaževac. Teritorija pod kontrolom partizana tada se proširila na desetak srezova i znatno šire oblasti koje su ugrožavali.³⁴

Postoji više razloga zašto njihova ofanziva u drugoj polovini avgusta nije naišla na ozbiljniji otpor. Najpre, nemačke snage su se od operacije Triumph, kao i pre nje, držale dosta uzdržano, preusmeravajući glavni teret borbe na domaću upravu i Bugare. Njihovo veće angažovanje osetilo se na terenu pošto je Rumunija kapitulirala (23. avgusta); tek tada su sukobu dali širi značaj od lokalnog. Komanda Jugoistoka stavila je svoje snage u pripravnost, uz to su u Srbiju stigla i pojačanja – 7. SS i 1. brdska divizija, kao i 117. lovačka divizija, a ojačane su oklopne jedinice. Težište njihovog rada stavljeno je na istok zemlje, gde je prepoznata glavna opasnost „crvenih“.³⁵

32 IAB, UGB, SP-IV-141a.

33 VA, NOVJ, 184-1/1-39; *Zbornik NOR, I-9*, 386–89.

34 *Izveštaji i naredbe partizanskih jedinica o oslobođenju istočne Srbije 1944*, prir. Božidar Blagojević (Negotin: Arhiv Krajine, 2010), 12.

35 *Zbornik NOR, XII-4*, 681.

Sa Bugarima je stvar stajala drugačije. Ljuti neprijatelji partizana iz 1941. ponovo su, kao na početku rata, pozvani da se pridruže revolucionarnom talasu. Nemačke bezbednosne službe procenjivale su da su njihovi saveznici verolomni:

Držanje bugarske armije je dvolično. Oni u samoj Bugarskoj ne preduzimaju ništa protiv komunista, dok bugarski korpus i 21. bug. pešadijska divizija, koje se nalaze u Srbiji, u Nišu, upravljaju svoje akcije uglavnom protiv DM-grupa. Veruje se, da između bug. vojske i kom. bandi postoje veze, pošto komunisti kod svih akcija blagovremeno izbegavaju dodir sa oružanim snagama. Po iskazima jednog višeg bug. oficira ima oko 10% bug. vojnika, koji su komunistički nastrojani.³⁶

Kontakti su se intenzivirali dolaskom novog Glavnog štaba, sa kojim je krenula i sovjetska misija čiji su neki članovi (posebno Šterij Atanasov) bili zaduženi upravo za rad sa Bugarima. Sa okupatorskim vojnicima su stupali u kontakt preko bugarskih komunista i partizana koji su u to vreme takođe delovali iz južne Srbije. Članovi ove misije odabirali su i zarobljene bugarske vojnike za koje su procenjivali da bi mogli biti upotrebljeni u borbi NOVJ (pretežno protiv četnika), sastavljali letke koji su im deljeni itd. Momčilo Moma Marković svedoči da je do angažovanja Bugara došlo inicijativom Vrhovnog štaba, a po traženju Georgija Dimitrova, „*kako bi se dala mogućnost bugarskim komunistima i progresivnim snagama da se rehabilituju*“.³⁷

Iako su Bugari oklevali da se odazovu na ove pozive, bilo je i onih jedinica koje su se opredelile za prelazak u NOVJ. Saveznička misija pri Glavnom štabu registrovala je 2. septembra

36 DAS, BIA, II-39, Nemačka dokumentacija koja se odnosi na praćenje rada KPJ.

37 DAS, Đ-2, CK SKS, f. 3, sećanja Mome Markovića.

da je 100 bugarskih vojnika iz Surdulice, zajedno sa dvojicom oficira iz 29. divizije, „prišlo partizanima“.³⁸ Tri dana ranije, oko 150 Bugara sa trojicom svojih oficira prišli su partizanima i u okolini Vranja.³⁹ Prelazaka bugarskih okupatorskih vojnika u partizane bilo je i u drugim mestima, pogotovo nakon kapitulacije Bugarske. Ali, što je još važnije, eliminacijom Bugara početkom septembra nastao je vakuum na terenu južne i istočne Srbije koji su partizanske jedinice uspešno popunjavale. Tako su, između ostalog, pošto su bugarske snage napustile Prokuplje, partizanske snage 3. septembra umarširale i u ovaj grad, čime su konačno preuzele kontrolu nad gotovo celom Toplicom i Jablanicom. U istoj sedmici na jugu Srbije bilo je još vesti: snage 22. divizije su 7. septembra oslobodile Vranje. Odmah su započele mobilizaciju, nakon čega će tu formirati još dve divizije.⁴⁰

Na čitavom području ostale su, ne računajući gradove koji su bili posednuti nemačkim i kvislinškim formacijama i koji su van njih intervenisali samo u izuzetnim prilikama, jedino snage Mihailovićeve JVuO. Zato je i udar na njih morao da bude najsnažniji, što je partizansko rukovodstvo Srbije (koje je pratilo liniju Vrhovnog štaba i gotovo ponavljalo Brozove formulacije o neprijateljima) isticalo više puta. I u direktivi Koče Popovića, od 27. avgusta, u prvoj tački je naglašena važnost obračuna sa srpskom „reakcijom“: „*Osnovno ostaje razbiti glavne nedićevsko-četničke snage i okupatorsku nedićevsko-četničku vlast po srezovima, opštinama i selima.*“⁴¹ Glavni štab za Srbiju je isto naređenje srpskim divizijama i brigadama ponovio 30. avgusta („*vaša osnovna orijentacija treba da bude sada protiv nedić. četn. snaga kao glavnog oslonca Nemaca*“), a

38 VA, NOVJ, 17-1/2-7.

39 DAS, Đ-2, PKS, 653.

40 Zbornik NOR, I-12, 36-37.

41 VA, NOVJ, 181-1/2-34.

onda i 1. septembra: „*Glavni neprijatelj su četniko-nedićevci kao glavni oslonac Nemaca i fašizma.*“⁴²

Protivnička strana je pak već krajem avgusta kopnila i na pravcima nastupanja NOVJ pokazivala prve znake dezorganizovanosti. Okolnosti u svetu i zemlji im nisu išle naruku. Titovi diplomatski uspjesi bili su na vrhuncu: u avgustu 1944. u Kazerti se i lično sreo sa Vinstonom Čerčilom i, tek što je ovaj pomislio da ga drži pod kontrolom, avionom tajno otputovao u Krajevu, pa u Moskvu, gde će se sresti i sa Staljinom i ugovoriti dalje angažovanje SSSR-a i Crvene armije u Jugoslaviji.⁴³

Crvena armija je tokom avgusta munjevito napredovala kroz Rumuniju i stizala na jugoslovensku granicu; već 6. septembra njene snage izbile su na Dunav kod Turn Severina. Preuzimala je inicijativu i u Bugarskoj, gde je posle kratkog ustanka 9. septembra obrazovana vlada Otečestvenog fronta koja je proglasila savez sa SSSR-om i rat Nemačkoj. Svi pokušaji Draže Mihailovića da se približi „Rusima“ i sa njima ostvari saradnju u Srbiji bili su osuđeni na propast: oni su u zemlji imali svoje prirodne saveznike. Zapadni saveznici ne samo da su propagandno i vojno pomagali partizanske jedinice, već su im izvođenjem operacije *Retvik*, prvenstveno namenjenoj razaranju nemačkih komunikacija i ometanju njihovih snaga u izvlačenju iz Grčke moravskim pravcem, ujedno i olakšali prodor kroz južnu Srbiju.⁴⁴

42 VA, NOVJ, 184-1/1-39.

43 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 621–27.

44 Iza operacije „Retvik“ ostale su brojne kontroverze, pogotovo u pogledu civilnih žrtava koje su došle kao „kolateralna šteta“. Ciljevi su bili vojni i privredni (kasarne, postrojenja, mostovi i železnice), ali su nasumična bombardovanja izazivala i velika razaranja i veliki broj usmrćenih srpskih građana u svakom gradu (Beograd, Niš, Kraljevo, K. Mitrovica, Smederevo itd.). Pored srpske prestonice (bombardovane i na Uskrs

Gubici JVuO u borbama tokom prethodnih meseci bili su visoki. Prema nemačkim procenama, ona je od marta 1944. bila nosilac antikomunističkog otpora srpskih snaga i ujedno najviše krvarila. U jednom dokumentu navedeno je da su ukupni gubici u borbama protiv partizana od 15. marta do 15. avgusta kod SDS iznosili 160, kod SDK 140, a kod JVuO čak 1.749 poginulih. Broj nastradalih se kod njih povećavao svakog meseca.⁴⁵ Iako su pokret u celini percipirali kao glavnu neprijateljsku snagu, odnos vođstva partizanskog pokreta u Srbiji prema pripadnicima JVuO izgledao je od kraja avgusta do sredine septembra 1944. dosta fleksibilno. Pozivajući se na odluku kralja Petra od 25. avgusta o smenjivanju generala Mihailovića sa mesta načelnika štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske, Glavni štab NOV i PO za Srbiju uputio je već sutradan poziv „*svim četnicima i pripadnicima Jugoslovenske vojske u otadžbini*“ da im se pridruže. Josip Broz je 30. avgusta proglasio i amnestiju za četnike i domobrane koji nisu uzeli učešća u zločinima, sa rokom do 15. septembra. Docnije je još jednom produžio amnestiju, na neodređeno vreme.⁴⁶

Nijedan od tih poziva nije imao razornu moć po JVuO kao govor njihovog vrhovnog komandanta kralja Petra preko Radio Londona od 12. septembra 1944, kojim su pripadnici te vojske pozvani da stanu pod komandu NOVJ i Josipa Broza Tita. On je bio presudan na njihov prelazak u partizane.⁴⁷ Bilo je masov-

te godine), najviše civilnih žrtava – između 800 i 1.000 – izazvala su dejstva američke 15. vazduhoplovne armije u gradskom jezgru Leskovca. Nekada, kao uoči bombardovanja Niša 1. septembra, komunisti ne samo da su bili označili ciljeve već su i upozorili svoje jedinice da se udalje od komunikacija kako bi izbegle stradanje.

45 Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Liber, 1979), 308.

46 DAS, Ž-23, GŠS, 163; VA, NOVJ, 713a-4-23.

47 Petranović, *Srbija*, 346; Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, *Gener-*

nih pojava predaje pripadnika JVuO, pogotovo na jugu Srbije (ovde se ranije i sam komandant svih četničkih snaga iz okvira štaba 110 – komande Južne Srbije, major Radoslav Đurić, sa grupom oficira predao partizanima i promenio stranu u ratu). U više navrata, partizanskim snagama je prilazilo po nekoliko desetina, pa i po stotinu pripadnika četničke organizacije. Oni koji su želeli da nastave borbu sa njima odmah su uključivani u jedinice NOVJ.⁴⁸ Ipak, prema njima je naređena budnost, kako se u partizanske redove ne bi uvukli i oni koji su ranije počinili zločine.⁴⁹

Pored svih gubitaka, pokret generala Mihailovića u septembru 1944. nije bio poražen. Po nemačkim izvorima, on je posle mobilizacije imao između 30.000 i 40.000 ljudi, što je pokazalo da s njim u daljim planovima još treba računati.⁵⁰ Posle poraza u prvoj fazi bitke za Kopaonik, njegove snage na tom prostoru su do kraja avgusta uspešno odolevale partizanskim napadima, čak povremeno i nanoseći udarce jedinicama Peka Dapčevića. Time je usporen i njihov prodor u Šumadiju. Međutim, partizansko rukovodstvo nije polagalo na odsudnu bitku. Kao i ranije u avgustu, veći sukobi njima nisu bili potrebni i oni su ih izbegavali. Cilj u odnosu na Ravnogorski pokret je i dalje bio razaranje njegove pozadine i mobilizacija na osvojenim područjima, pojačavanje diverzija i ometanje nemačkih komunikacija, ali iznad svega prodiranje ka Dunavu i prema Beogradu i što brže povezivanje sa Crvenom armijom. Svi ti ciljevi su tokom septembra bili ostvareni.

al Dragoljub Mihailović (1893–1946), biografija (Beograd: Zavod za udžbenike, 2011), 399.

48 Milan Radanović, *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji* (Beograd: Rosa Luxemburg, 2015), 224–32.

49 VA, NOVJ, 713a-4-28.

50 Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 366.

Od kraja avgusta, poprište sukoba postala je i istočna Srbija, ka kojoj su prodirale 23. i 25. divizija NOVJ. Kruna uspeha prodora srpskih brigada na ovo područje bilo je iznenadno zauzimanje Zaječara 7. septembra. Po izveštaju komande 23. divizije Nemci su imali 200 mrtvih i 1.000 zarobljenih vojnika, a zaplenjene su i velike količine oružja i vojne opreme. Time su partizanske snage oslobodile prvi centar okruga u Srbiji, mada ga nisu zadržali.⁵¹ Dvanaestog septembra su nakratko zauzeli i grad Negotin, potom umarširali i u Majdanpek, koji je ranije bio pod kontrolom JVuO, pa napale utvrđeni Donji Milanovac. Zbog snažnog otpora Nemaca koji su štitili Podunavlje i privredne objekte u oblasti Bora ipak nisu uspjeli da do kraja meseca značajnije prošire i učvrste slobodnu teritoriju u istočnoj Srbiji.

Što masovnijim dotokom dobrovoljaca, što mobilizacijom koja je počela da se sprovodi na oslobođenim područjima, snage NOVJ su tokom septembra ubrzano narastale. Do 1. oktobra formirane su još tri divizije: 45, 46. i 47. – prosečne snage od po 3.000 boraca. Onda su reorganizacijom trupa od postojećih divizija stvoreni i prvi korpusi NOVJ u Srbiji: 13. korpus na jugu i 14. korpus na istoku zemlje.⁵²

Primetno je da su tada u komandne strukture jedinica u Srbiji ušli kadrovi iz drugih krajeva Jugoslavije, pre svega vojni i politički rukovodioci iz Crne Gore. Broj ljudstva je bio u porastu, ali su partizanski komandanti konstatovali da je manjkalo adekvatnog oružja, ideološke i vojne spremnosti.⁵³ Zato je zauzimanje većih gradova moglo doći na red tek onda kada je stigla i značajnija pomoć sa strane. Uslovi za to stekli su se od 28. septembra, kada su delovi III ukrajinskog fronta Crvene armije izvršili prelazak u Srbiju. Posle nedelju dana dobili su

51 VA, NOVJ, 1067-1/3-9; *Zbornik NOR, I-12*, 25-27; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 414.

52 Perović, *Južna Srbija*, 432; Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 318.

53 *Zbornik NOR, I-14*, 200-03; *Zbornik NOR, I-11*, 273-74.

još jedno pojačanje, kada je u Srbiju krenula i novoosnovana Bugarska narodna armija.

Gradovi u južnoj Srbiji oslobođeni su u „Niškoj operaciji“, zajedničkim dejstvima NOVJ i dominantnijih bugarskih snaga koje su se stavile pod sovjetsku komandu: 10. oktobra Vranje i Vlasotince, 11. oktobra Leskovac, 14. oktobra Niš.⁵⁴ U Kruševac su partizanske snage ušle 14. oktobra uz podršku Crvene armije, nakon drame sa jedinicama JVuO majora Dragutina Keserovića koje su grad bile preuzele pre njih.⁵⁵ Uz velike napore Crvene armije oslobođeni su do sredine oktobra i Zaječar, Bor, Požarevac, gradovi u Podunavlju. Zajedno sa 14. korpusom NOVJ potom su napredovali prema dolini Velike Morave. Borbe koje su bile u toku zasenile su sve ranije, a nemačke snage pretrpele su osetne gubitke. U nekim gradovima merili su se stotinama mrtvih i ranjenih. O tome da su pak sovjetske snage bile nosioci borbe govore i njihovi gubici: samo u oslobađanju istočne Srbije imali su oko 8.000 mrtvih i ranjenih.⁵⁶

Time je zaokružen period četvorogodišnje borbe na ovim prostorima, koji se intenzivirao u letnjim mesecima 1944. godine. Borbe su bila iscrpljujuće i krvave, a doprinos brigada NOVJ iz Srbije pri oslobađanju zemlje bio je najvidljiviji upravo u ovom regionu. Neki od gradova bili su oslobođeni od okupatora borbom, neki otimanjem od rivalskog Ravnogorskog pokreta, u trećima se pak bez sukoba popunjavao vakuum nastao odlaskom protivničkih vojski. Iako nisu uspeli

54 Ibid, I–14, 12–15, 76–78; Perović, *Južna Srbija*, 433; Nebojša Ozimić, *Oslobođenje Niša u Drugom svetskom ratu i prvi meseci nove vlasti* (Niš: Narodni muzej, 2019), 23–51.

55 Aleksej Timofejev, *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji 1941–1945* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 346–55.

56 Milan Radanović, *Oslobođenje. Beograd, oktobar 1944* (Beograd: Rosa Luxemburg, 2016), 71–3, 89–91, 97.

da zadrže jednom zaposednute gradove, partizani su iznova i iznova stvarali nove slobodne zone u kojima je suspendovana okupatorska vlast. Rezultat njihove borbe bio je ranije stvaranje i ukorenjivanje novih revolucionarnih vlasti, koje su po istom modelu docnije stvarane i u drugim oblastima i, isto tako, ranije izvođenje mobilizacije za potrebe NOVJ, čime su stvorene jedinice koje će učestvovati i u oslobađanju drugih krajeva. Povrh svega, stalna dejstva partizanskih jedinica u saradnji sa savezničkom avijacijom u južnoj Srbiji uticala su i na destabilizaciju čitavog regiona, što se odražavalo i na kasniju promenu odluke nemačke komande da armijsku grupu „E“ iz Grčke izvlače moravskim pravcem – njihova maršruta biće skrenuta na dolinu Ibra i zapadnije oblasti.

Napredovanje divizija NOVJ kroz zapadnu Srbiju

Odmah po stupanju u ofanzivu Operativne grupe divizija NOVJ početkom avgusta 1944, koja se probijala preko Ibra u južnu Srbiju, pokrenuta su i dejstva delova 1. proleterskog korpusa od preko Lima. Ove partizanske formacije imale su zadatak da otvore novo bojište i time razvuku front neprijateljskih snaga u zemlji, te da energičnim napredovanjem ka severu što pre ovladaju pravcem („gredom“) Rudnik – Suvobor – Sokolske planine – Cer. Za taj poduhvat angažovane su 1. proleterska, 5. i 17. divizija, a plan je bio da im se docnije pridruže i 21. divizija koja bi se iz drugog pravca probijala ka Kosmaju, i 12. vojvođanski korpus koji bi iz istočne Bosne prodirao do Cera, pa nastavio kroz Posavinu prema jugoistoku. Namera je bila jasna: uz taktiku marš-manevra brzo napredovanje kroz zapadnu Srbiju, ka Beogradu.⁵⁷

⁵⁷ *Beogradska operacija* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964), 111.

Prve borbe koje je vodila ova formacija, tačnije njena 1. proleterska divizija, bile su uspešne. Krajem avgusta ona je prvo probila linije JVuO na Zlatiboru, a onda provela nekoliko dana u borbama sa Bugarima. No njima je stiglo naređenje iz Vrhovnog štaba da ubrzaju pokret u cilju što skorijeg susreta sa Crvenom armijom. Zato se 1. proleterski korpus od septembra uglavnom sukobljavao sa JVuO (i direktive koje su njemu stižale su „likvidaciju četnika“ navodile kao „osnovni zadatak“), napredujući prema Požegi i Užicu. Istovremeno, partizanski 12. udarni korpus probio se iz Bosne na Taru, a iz južne Srbije dolazila je pobedom ovenčana Operativna grupa divizija, koju izgleda nijedna borba nije mogla da iscrpi.⁵⁸

General Mihailović je uzalud pokušavao da im nametne odsudnu bitku. Veće borbe na ovom pravcu vođene su jedino tokom 8–9. septembra na Jelovoj gori. Tu su snage 4. jurišne grupe korpusa ponovo potučene od NOVJ. Iako su obe strane u borbama na ovom području upotrebile značajne snage (više od 15.000 učesnika), bitka na Jelovoj gori ipak nije presudno uticala na tok građanskog rata u Srbiji, kako se ponekad navodi u literaturi. Negativan ishod po JVuO polazio je najpre od činjenice da su partizanske snage i ovde prošle kroz njihove kordone napredujući ka severu, ali i što se naglo umnožio broj dezertera – njihove jedinice su se prosto raspadale.⁵⁹

Ukupno stanje u Ravnogorskom pokretu bilo je loše i naglo promenjeno u odnosu na period od pre par nedelja: jedinice su se, pogotovo posle kraljevog govora, ubrzano osipale, delom i prelazile na stranu NOVJ. Njihova praksa da masovno mobilišu ljudstvo pokazala se pogubnom. Regrutovanima je bilo teško da pucaju u svoje sunarodnike u momentima kada su predosećali skori završetak okupacije. „*Većina neće da*

58 Zorić, „Bitka za Srbiju,“ 318–19; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 213.

59 Nikolić i Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović*, 398.

ratuje, braćo, odnosno drugovi, to je seljački narod, primoran da ostavi njive, kuće, voće, kukuruze. Neće oni na braću svoju pucati“, to su bili utisci koje je, na osnovu iskaza zarobljenih ravnogoraca, zabeležio u svoj dnevnik jedan od starešina 1. proleterske divizije.⁶⁰ Među onima koji su promenili stranu u ratu bili su i sin i ćerka generala Mihailovića, koji su se tih dana pridružili partizanima. Sam Mihailović je tokom jednog sukoba sa partizanima kod Mionice 11. septembra umalo zarobljen.⁶¹

Posle borbi na Jelovoj gori, brojčano jake jedinice NOVJ dele se na dva kraka kojim će dalje napredovati: jedna grupacija je odmah pošla ka severu, prodirući ka Beogradu, dok je druga stezala obruč oko Valjeva. Pred dalje akcije, štab Prve proleterske divizije je uoči simboličnog izbijanja u oblast Ravne gore, 11. septembra, dao precizna uputstva svojim borcima o postupanju sa neprijateljem: „*Odredite starešine koje će obavezno organizovati sistematsko paljenje spiskova koji koriste neprijatelju: poreske spiskove, mobilizacije, o vršidbi, itd. Pri tome izdvojiti i pokupiti materijal o izdajnicima, ratnim zločincima i dr. Dražine i Nedićeve seoske starešine i organizatore hapsite. To je glavni izdajnički oslonac u narodu.*“⁶²

Ubrzo je započeo i napad na Valjevo, u kojem je bilo stacionirano više hiljada nemačkih vojnika i pripadnika kolaboracionističke (Ljotićeve) SDK. Tokom 14. i 15. septembra odvijale su se velike borbe za ovaj grad, u kojima su partizanske snage uspele da savladaju garnizon SDK, a nemačke tačke otpora izoluju u par objekata. Međutim, Nemcima je uskoro stiglo pojačanje, pa su partizanske jedinice ponovo potisnute iz Valjeva. Otpor opkoljenog garnizona trajao je sve do 18. septembra,

60 Milosav Bojić, *Zapisi o mojoj četi* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969), 488–89.

61 Ibid., 492; Nikolić i Dimitrijević, *General Dragoljub Mihailović*, 399.

62 *Zbornik NOR, I-12*, 8–9.

kada su se jedinice NOVJ konačno vratile u grad, očistile ga u oštrim borbama od protivničkih snaga i tu formirale svoju vlast. Bio je to prvi centar okruga koji su partizanske snage samostalno oslobodile i zadržale ga pod svojom kontrolom.⁶³

Istovremeno, u oslobođeni grad stizala su sa Visa (preko Barija) nova revolucionarna tela: Predsedništvo AVNOJ-a i NKOJ-a. Iz Valjeva će se krajem septembra prebaciti u Arandelovac, a odatle posle mesec dana u Beograd. Predsedavajući nove skupštine, dr Ivan Ribar, opisao je momenat povratka:

Iz Barija još istu večer uzletili smo i pred zoru se spustili u Srbiju, kraj sela Divci, u blizini Valjeva. Stupajući na tle Srbije, zadrhtao sam od uzbuđenja. Priđe mi Marko [Aleksandar Ranković], zagrli me izgovarajući mi toplo: 'Doktore, mi smo u Srbiji, ah, kako bi se Lolo [Ribar] radovao da je s nama.' Odjednom, navreše mi suze na oči, prožmu me cijelog užareni žmarci, a glasni jecaji, dotada u toku borbe prigušeni, nahrupiše kao eksplozija. [...] Umjesto radosti, koja me je uvijek obuzimala pri pomisli da ću se jednom vratiti u voljeni Beograd, ovladaše me talasi neizrecivih boli, tuge, koji me podsjetiše na stvarnost: razoreni dom i pobijena porodica.⁶⁴

U daljem napredovanju partizanima se isprečila tradicionalno monarhistička Šumadija. Međutim, otpor JVuO bio je slab i mestimičan – i padao je grad za gradom. Najveća žestina u borbama u završnici građanskog rata u Šumadiji ispoljila se u Arandelovcu; to je bio sudar partizanskih „proletera“ i ravnogorskih „gardista“. U tim borbama, tokom 19. i 20. septembra,

63 Bojan Dimitrijević, *Valjevski ravnogorci* (Beograd: Srpska reč, 1998), 243–45.

64 Ivan Ribar, *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe* (Beograd: Vojno delo, 1961), 220.

JVuO je ponovo pretrpela težak poraz, u kojem je po nekim tvrdnjama izgubila preko 400 ljudi. Delom su poginuli u borbi, a delom i likvidirani po zarobljavanju. Ponovo je veći broj zarobljenih uključen u jedinice NOVJ.⁶⁵

U svim zauzetim mestima započela su i streljanja ideoloških i klasnih neprijatelja; jedan od pripadnika 2. proleterske brigade, koji je docnije postao i oficir Ozne, u svojim zapisima je preneo utisak koji nije bio samo lični: „*Treba utrti seme tome ološu. Treba da i njihovi praunuci zapamte njihove zločine.*“⁶⁶ Bila je to tek uvertira u jesenje događaje, kada će vrhunac obračuna u mirnodopskom periodu baciti senku i na čitavu oslobodilačku akciju partizanskog pokreta.

Zauzimanjem Arandelovca, Operativna grupa divizija NOVJ prodrla je u samo srce Šumadije i stvorila sebi sigurnu bazu za dejstva na svim pravcima. Ostatak Šumadije, njeni centralni delovi, koji su bili pod jačom kontrolom Nemaca, oslobođeni su tek u drugoj dekadi oktobra, angažovanjem Crvene armije. S druge strane, pad Loznice u ruke 12. udarnog korpusa, 23. septembra, označio je i oslobođenje najvećeg dela Podrinja i zapadne Srbije. Za slamanje otpora 4. grupe jurišnih korpusa JVuO, zauzimanje ostatka teritorije i proterivanje Nemaca preko Drine bilo je potrebno još punih mesec dana. Simbolično, ovom jedinicom (popunjenom mahom borcima iz Srema i Slavonije) komandovao je Danilo Lekić Španac, politički komesar Mačvanskog NOP odreda iz 1941, koji se sa svojim malobrojnima

65 VA, NOVJ, 372-2-4/11; 372-2-4/12; Boris Tomanić, *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 222–28.

66 Goran Davidović i Miloš Timotijević, *Zatamnjena prošlost. Istorija ravnogoraca čačanskog kraja*, knjiga 1 (Čačak: Narodni Muzej-Istorijski arhiv, 2004), 134.

preostalim borcima vraćao na te terene posle dve i po godine, kao pobednik.⁶⁷

Nije se krilo da repriza neke nove 1918. nije moguća i da se gradi novi svet, sa novom ulogom Srbije u jugoslovenskoj federaciji. U simbolično naslovljenom tekstu „Srbija gori“, agitprop jedne od krajiških jedinica koje su učestvovala u borbama u Šumadiji obaveštavao je narod na oslobođenom području šta se tačno dešava u zemlji:

Od Drine do Timoka odjekuju rafali mitraljeza, prašte bombe, granate, mine. Divizije i odredi narodnih osvetnika i oslobodioca zadaju neprijatelju sve jače, sve sigurnije udarce. Okrvavljena Morava, Ibar, Nišava nose četničke lješine, nose ih u nepovrat. [...] Srpski narod se sprema da istjera zavojevače sa svoje zemlje. On se sprema da sruši i za uvijek pokopa ono, što je decenijama podgrizalo i razjedalo njegov organizam. On ima da okonča i sa svim onima izrodima žandarima, policajcima, pendrekašima, ađutantima, koji su izdali narode Jugoslavije. Nigdje se toliko izroda nije sakrilo pod skute Nemaca kao u Srbiji. Švapskim slugama je odzvonilo. [...] Svi narodi Jugoslavije gledaju netremice na veliki boj, koji se bije po Srbiji. Dovršava se rušenje tamnice našeg naroda, koju su fašistički zavojevači podigli na temeljima stare Jugoslavije. Ruši se njena najtvrđa kula. Ruši je sam srbski narod. On je prvi počeo djelo oslobođenja – on će ga i dovršiti. [...] Umire Velika Srbija, Srbija hegemonista, ali oživljava Srbija kolijevka bratstva, jedinstva i istinske slobode naroda i demokratije među svim južnim Slavenima. [...] Bit će Srbija koja voli i poštuje svoga ravnopravnog brata Hrvata, brata Makedonca, brata Slovenca, brata Crnogorca, brata muslimana.⁶⁸

67 Dević, *Za partiju i Tita*, 577–78.

68 VA, NOVJ, BA, HOBJ, 183-1/3-7.

Ali nije se radilo samo o radikalnom stavu anonimnog partijskog propagandiste. Sve napisano bilo je na partijskoj liniji, što vidimo po percepciji Srbije iz pisma koje je 19. septembra 1944. CK sa Visa uputio PK KPJ za Srbiju:

Bilo (bi) nepravilno reći, kao što vi činite, da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu u 'rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije'. Šta to znači, govoreći jezikom prakse? To znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode – Make-donce, Crnogorce itd. To, međutim, nije tačno. I može kod mnogih izazvati pogrešnu predstavu o tome kako srpski narod oslobođavanjem drugih naroda istovremeno treba da stekne i neku veću, vodeću ulogu. Pravilno je reći da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike. U toj borbi on obezbeđuje svoju nezavisnost i svoju ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije.⁶⁹

Žig neprijateljstva tako je od vrha KPJ utisnut na Srbiju i srpski narod i na samom kraju rata. I po proterivanju okupatora na terenu su ostali njihovi najveći neprijatelji – srpski nacionalisti.⁷⁰

Kraj nemačke okupacije

U svim krajevima gde su divizije NOVJ nastupale u isto vreme obnavljani su i partizanski odredi čija je aktivnost prestala još 1941; te snage trebalo je da raščišćavaju pozadinu i pomažu u

69 Dević, *Za partiju i Tita*, 580.

70 Ibid.

organizovanju novih vlasti. Priliv novih boraca bio je izrazit. Kosmajski partizanski odred, koji je delovao u kontinuitetu tokom celog rata, tih dana je prerastao u brigadu: od 500 boraca koliko je imao 5. septembra, do 20. septembra je narastao čak na 1.700 ljudi! Broj boraca se stalno povećavao, a komunistički rukovodioci imali su utisak da je buknuo „opštenarodni ustanak“.⁷¹

Operativna grupa divizija, 1. proleterski korpus i 12. udarni korpus, koji su se našli okupljeni na severozapadu zemlje, bili su svrstani u *Prvu armijsku grupu* pod komandom Peka Dapčevića i zaduženi da dalje nastupaju prema Beogradu. Od cilja ih je delilo manje od 70 kilometara. Iz drugog pravca pomagao ih je i 14. korpus (uključen u *Drugu armijsku grupu*), koji bi zajedno sa 57. armijom Trećeg ukrajinskog fronta Crvene armije dejstvovao iz istočne Srbije. Ta dva kraka spojila su se 11. oktobra kod Smederevske Palanke. Sledila je „Beogradska operacija“, najkrupniji vojni poduhvat partizanskog pokreta, u kojem je učestvovao i deo jedinica iz Srbije – 21. i 23. divizija, tri šumadijske brigade koje su ušle u sastav ličkih i bosanskih divizija, ali i novomobilisani borci kojima su te divizije popunjene. Ipak, usled bogatog ratnog iskustva i tehničke prednosti, glavni teret u predstojećim borbama nosiće Crvena armija. Na jugoslovenskom ratištu angažovano je 300.000 njenih vojnika, a u borbama oko Beograda 4. mehanizovani korpus, tri streljačke i jedna gardijska divizija, uz podršku flote i avijacije. Raspolagali su i sa 250 tenkova, oklopnim vozilima, modernim artiljerijskim naoružanjem. Njene snage su s jedne strane za račun partizana oslobodile južne i istočne delove zemlje, a sa druge kompletan Banat, pa počele oslobađanje jugoslovenske prestonice.⁷²

71 *Zbornik NOR*, I-20, 711–12.

72 Zorić, „Bitka za Srbiju“, 327–29; Glišić i Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*, 341; Timofejev, *Rusi i Drugi*, 320; Tomasevich, *Četnici u Drugom*, 371; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 119, 167; Radanović, *Oslobođenje. Beograd*, 92.

Preostali korpusi JVuO su se, posle velikih gubitaka i osipanja snaga u septembru, povlačili prema jugozapadnoj Srbiji, sklanjajući se od glavnog pravca nastupanja Crvene armije. U njihov sastav ušao je i deo kolaboracionističke SDS. Put ih je dalje vodio ka Bosni gde je trebalo da prezime i u povoljnijem momentu, uz očekivanu političku i vojnu podršku Amerikanaca, ponovo nastupe ka Srbiji. Međutim, privremeno odstupanje pretvorilo se u *Bosansku golgotu JVuO*, tokom koje će srbijanske jedinice ove vojske biti u celosti uništene. Srpska vlada na čelu sa generalom Nedićem napustila je Beograd 6. oktobra i pošla ka Austriji, dok su se snage SDK sa Dimitrijem Ljotićem povukle u Sloveniju.⁷³ Na putu nadiranja partizanskih i sovjetskih jedinica ostali su samo Nemci.

Posle dugih borbi, ljudstvo nekih jedinica NOVJ stizalo je u okolinu Beograda iscrpljeno i nedovoljno spremno za odsudnu bitku. Ipak, susret sa ratnim saveznicima, vojnicima moćne zaštitnice – *Rusije*, čija se pomoć očekivala od juna 1941, značajno je podigao moral i samopouzdanje. Sam dodir sa njima za borce je, kako je opisao komandant 1. proleterske brigade, bio „*najsrećniji dan u ovome ratu*“.⁷⁴

Sledila je kruna dotadašnje saradnje i uspeha u borbi – oslobođenje Beograda pod rukovođenjem Peka Dapčevića i Vladimira Ivanovića Ždanova. Ratna dejstva u zaleđu grada započela su 13. oktobra i karakterisao ih je žilav otpor prvog odbrambenog pojasa armijske grupe „F“. Narednih dana lomljena je tačka po tačka nemačkog otpora, a poseban uspeh zabeležen je onemogućavanjem spajanja grupacija „Šnekenburger“ iz Beograda i „Štetner“ iz Smedereva. Korpusna grupa generala Štetnera biće uništena u borbama na Avali, a tu će poginuti i njen komandant. Time je faktički onemogućeno

73 Dević, *Za partiju i Tita*, 584.

74 *Zbornik NOR*, I-14, 412–23.

dupliranje snaga nemačke odbrane, što je ubrzalo i prodor u sam grad. Sledilo je prenošenje borbi na gradsko jezgro, koje je i dalje pratio otpor Nemaca do poslednjeg daha. U centru grada borbe su se vodile za svaku ulicu, nekada i svaku zgradu. Beograd je konačno oslobođen 20. oktobra 1944. godine.⁷⁵

Malo je sačuvanih izvora prvog reda o gubicima NOVJ i Crvene armije tokom ovih borbi i oni često sadrže protivrečne podatke. U istoriografiji se do danas zvanično operiše cifrom od 2.994 poginula borca NOVJ i 960 poginulih pripadnika Crvene armije. Nemački gubici procenjeni na 15.000 mrtvih u borbama od 14. do 20. oktobra svakako su preuveličani, čak i kada se uračunaju i naknadno streljani zarobljenici. No oni su sigurno prevazišli sve njihove ranije gubitke u Jugoslaviji.

Međutim, u analizi iskustava Beogradske operacije, treba skrenuti pažnju na još jednu činjenicu koja u istoriografiji socijalizma nije dovoljno isticana. Od 18 divizija NOVJ, koliko ih je učestvovalo u „bici za Srbiju“, njih osam bile su domaće (i pod rukovodstvom Glavnog štaba za Srbiju), dok su ostale formirane u drugim krajevima Jugoslavije, a pod komandom Vrhovnog štaba. Delimo zaključak istoričara M. A. Hoarea da je, čak i kada bismo ostavili po strani centralnu ulogu Crvene armije i pomoć bugarske vojske, „*proces oslobođenja Srbije bio primarno rezultat napora partizanskog pokreta izvan Srbije*“, dok su ovdašnje jedinice imale „*naglašeno podređenu ulogu*“.⁷⁶ To je bila posledica ranijeg opredeljenja rukovodstva KPJ i njenih predrasuda prema Srbiji, koja se nije, kao 1918, samostalno oslobađala, već ju je oslobađala vojska sa strane; srpska vojska je u Prvom svetskom ratu napredovala od istoka prema zapadu, a partizani su osvajali teritorije od zapada prema istoku.

75 Ibid., XII-4, 694–99; *Beogradska operacija*, 216–65; Višnjić, *Bitka za Srbiju*, 255–355.

76 Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu* (Zenica: Vrijeme, 2019), 362.

Iako je oslobođenje Beograda predstavljalo prekretnicu, a oktobar 1944. u Srbiji dobrim delom doživljen kao završetak rata, taj period nije odista značio i prestanak vojevanja i konačnu demobilizaciju partizana. Prostrani jugozapadni krajevi zemlje (Čačak, Kraljevo, Užice i Kosovska Mitrovica sa okolnim mestima), bili su oslobođeni tek krajem novembra i početkom decembra 1944, nakon povlačenja nemačke armijske grupe „E“ u Bosnu. Poslednje su oslobođene oblasti u kojima je 1941. stvorena prva slobodna teritorija i začeta ideja „Užičke republike“. Srbijanske jedinice nastavile su ratovanje od kraja oktobra i u rovovima novouspostavljenog Sremskog fronta. Pritom, borce iz Srbije ne treba tražiti samo u divizijama NOVJ formiranim na njenom tlu, već i u svim jedinicama koje su prethodno operisale na njenom području i tu tokom septembra i oktobra bile popunjene mobilizacijom. Štab 1. proleterskog korpusa konstatovao je 21. septembra, pre najvećih talasa mobilizacija, da su „u vremenu ulaska u Srbiju naše jedinice popunjene hiljadama novih boraca, tako da su izvjesne jedinice porasle za 60 do 80 procenata“.⁷⁷ Iako po nazivima krajiške i ličke, te divizije su u svom sastavu od jeseni 1944. imale po 50–60%, pa ponekad i veći broj boraca mobilisanih u zapadnoj Srbiji, Šumadiji i Pomoravlju.⁷⁸

Zaključak

Oslobođenje Beograda, koje je simbolično označilo kraj borbenih dejstava u najvećem delu srpske teritorije, imalo je ogroman odjek u svim krajevima zemlje. I pored svih stradanja u ratnim godinama, gradovi i sela Srbije sa radošću su dočekivali oslobođenje jeseni 1944: jedni su slavili kraj okupacije i

⁷⁷ Zbornik NOR, I-12, 243–47.

⁷⁸ Glišić i Miljanić, *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom*, 341.

odlazak Nemaca, drugi i pobeđu svoje opcije u građanskom ratu. Delovalo im je da ne dolazi samo mir, već i okončanje svih podela, novo doba sa novim ljudima. Treći, nešto tiši, ostajali su po strani u strahu od nastupajućih događaja. Imali su pravo, jer su komunisti rešili da građanski rat produže – i u miru.⁷⁹

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Državni arhiv Srbije (DAS)

Fond PK KPJ za Srbiju 1941–1944.

Fond Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju i partizanskih jedinica.

Fond BIA.

Istorijski arhiv Beograda (IAB)

Fond Specijalna policija 1941–1944.

Vojni arhiv (VA)

Fond NOVJ.

Objavljeni izvori

Knjiga o Draži. Vindzor: Srpska narodna odbrana, 1956.

79 Vladimir Dedijer je oktobra 1944. zapisao utisak da je građanstvo ostalo pasivno pri dočeku partizanskih jedinica: „*Beogradska čaršija nije bila tu – ona je sedela iza zavesa i gundala.*“ U jednom eseju, mladi antikomunista Borislav Pekić ostavio je sećanje na isti dan: „*S ulice se čuje bat nogu i pesma. Četiri godine čekala se pesma, četiri godine bat nogu. Ni ova pesma ni ove noge.*“ Borislav Pekić, *Novi Jerusalim* (Beograd: Laguna, 2012), 173–74.

Izveštaji i naredbe partizanskih jedinica o oslobođenju istočne Srbije 1944. Prir. Božidar Blagojević. Negotin: Arhiv Krajine, 2010.

Penezić, Slobodan. *Pisma bez kurira.* Beograd: Večernje Novosti, 2018.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, tom I, knjige; tom XII, knjiga 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1955.

Literatura

Beogradska operacija. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1964.

Bojić, Milosav. *Zapisi o mojoj četi.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1969.

Davidović, Goran i Timotijević, Miloš. *Zatamnjena prošlost: Istorija ravnogoraca čačanskog kraja.* Čačak: Narodni Muzej-Istorijski arhiv, 2004.

Dević, Nemanja. *Za partiju i Tita: Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944.* Beograd: Službeni glasnik, 2020.

Dimitrijević, Bojan. *Valjevski ravnogorci.* Beograd: Srpska reč, 1998.

Đukić, Slavoljub. *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem.* Beograd: Filip Višnjić, 1989.

Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje.* Beograd: Rad, 1989.

Glišić, Venceslav i Miljanić, Gojko. *Rukovođenje narodno-oslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945.* Beograd: Subnor-Institut za savremenu istoriju, 1994.

Hejstings, Maks. *Pakao: Svet u ratu 1939–1945.* Beograd: Laguna, 2013.

Hoare, Marko Attila. *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu.* Zenica: Vrijeme, 2019.

Narodni heroji Jugoslavije. Beograd: Mladost, 1975.

Nikolić, Kosta i Dimitrijević, Bojan. *General Dragoljub Mihailović (1893–1946), biografija*. Beograd: Zavod za udžbenike 2011.

Nikolić, Živojin. *Dvadeset druga srpska divizija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1972.

Ozimić, Nebojša. *Oslobođenje Niša u Drugom svetskom ratu i prvi meseci nove vlasti*. Niš: Narodni muzej, 2019.

Pavlovic, Stevan. *Hitlerov novi antiporedak: Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: Klio, 2008.

Pekić, Borislav. *Novi Jerusalem*. Beograd: Laguna, 2012.

Perović, Milivoje. *Južna Srbija*. Beograd: Nolit, 1961.

Petranović, Branko. *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Rad, 1983.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Radanović, Milan. *Oslobođenje. Beograd, oktobar 1944*. Beograd: Rosa Luxemburg, 2016.

Radanović, Milan. *Kazna i zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*. Beograd: Rosa Luxemburg, 2015.

Ribar, Ivan. *Uspomene iz narodnooslobodilačke borbe*. Beograd: Vojno delo, 1961.

Tomanić, Boris. *Gornja Jasenica u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019.

Timofejev, Aleksej. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011.

Tomasevich, Jozo. *Četnici u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Liber, 1979.

Višnjić, Petar. *Bitka za Srbiju*. Beograd: Beogradska knjiga, 1984.

Višnjić, Petar. „Oslobođenje Srbije 1944. godine.“ *Vojnoistorijski glasnik*, 1 (1995): 97–113.

Zorić, Mirjana. „Bitka za Srbiju 1944. godine.“ *Vojno delo* (jesen 2014): 266–350.

*Serbia at a Historic Turning
Point in 1944: The Collapse of
Monarchists and the Victory of
Communist Forces*

Summary

By dividing the spheres of interest between the members of the Allied coalition from the East and the West, the occupied Kingdom of Yugoslavia was left step by step to Stalin's sphere, which was created in 1944. This fact was also decisive for the outcome of the civil war in Serbia, a country which before that had mainly supported the monarchist Ravna Gora movement. Partisan guerilla units in Serbia, until then limited to operating in two districts and having only a few thousand fighters, grew rapidly from the spring of 1944 onwards and became part of the unique Yugoslav National Liberation Army, ready for frontal warfare. In the summer of 1944, they achieved several significant successes on the Serbian battlefield, but they could win bigger victories only when reinforcements arrived from Bosnia and Montenegro. Battlefields were formed in southern and eastern Serbia, where the Partisans made significant progress until October 1944. However, key victories and the capture of cities in Serbia were impossible before the arrival of the Red Army. Soviet aid was crucial for the Partisans to capture major cities in Serbia, and it was especially important during the battles for the liberation of Belgrade. In this sense, it seems that Serbia was largely conquered through the actions of foreign

units, which, at the behest of the KPJ, imposed on it a role completely different from the one it played in 1918. However, the cessation of hostilities in Serbia in the fall of 1944 did not mean the end of the civil war: the new communist authorities continued to persecute their dissidents even in peace.